

Jonas PALIONIS

XVIII a. LIETUVIŲ RAŠYBA

1. Bendrosios pastabos. XVIII a. lietuvių rašyba (t.y. grafika ir ortografija) rėmėsi jau XVII a. nusistovėjusiais pagrindais. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK) apskritai imant, buvo laikomasi sirvydinės, o Rytų Prūsijoje (toliau RP) – kleiniškosios rašybos sistemos¹. Kadangi tarp šių sistemų būta tam tikrų tiek grafikos, tiek ortografijos skirtumų, tad jie išliko ir XVIII a. lietuvių rašyboje. Be to, šiame amžiuje todvi sistemos ypač nutolo viena nuo antros dėl to, kad LDK buvo pereita prie lotyniškosios antikvos rašmenų, o RP spaudiniuose laikytasi tradicinės gotikinės (fraktūrinės) grafikos.

Toliau čia, apžvelgiant XVIII a. lietuvių literatūrinės kalbos rašybą ir jos raidą, metodiniais sumetimais skyrium bus kalbama apie grafiką (rašmenų sistemą, raidyną) ir skyrium apie ortografiją (rašybos principus, taisykles). Be to, tais pačiais sumetimais pirma bus apibūdinamas raidyno plėtojimas RP, o paskiau – LDK.

2. Kleiniškojo raidyno išigalėjimas XVIII a. RP raštuose.

Kaip žinoma, D. Kleino gramatikose buvo pateiktas toks lietuviškas raidynas: *á, a, á, q, b, c, é, c3, d, é, e, é, q, (f), g, (h), i, y, í, k, l, l, m, n, o, p, r, s, s, β, t, u, u, w, (x), 3, 3*.² Jis be didesnių pakeitimų buvo perimtas ne tik XVII a. antrosios pusės, bet ir XVIII a. RP lietuviškų raštų autorių³. Tai rodo konkreti žymesniųjų ano meto RP raštų grafikos analizė.

Antai 1701 m. Samuelio Bitnerio "Naujame Testamente", kuris buvo išleistas Karaliaučiuje bendromis RP ir LDK reformatų pastangomis, kleiniškojo raidyno įtaką rodo tokie faktai:

1) *é* vartojimas siaurajam [ė] žymėti: n.sg. *tamfjybė* Ap.d. 13,11, praet. 3 *genėjo* Mat.21,8, *βokterėjo* Luk.1,41 (bet ir: l.sg.f. *laiweje* Mat.4.21, n.sg.f. *Dailide* Mork.6,3...) ⁴;

2) *é* vartojimas (dažniausiai minkštajai afrikatai žymėti): cond.1 *bučia* Mat.3,14, *turécia* t.p.19,16, g.pl. *giminieciu* Mork.6,4, g.sg. *βalcio* Ap.d.28,2,

¹ Palionis J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.*, V.: Mintis, 1967, 50.

² *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, V.: Valst. polit. ir moksl. lit. l-kla, 1957, 95–96.

³ Palionis J. *Ten pat.* 32.

⁴ D. Kleinas buvo linkęs *é* vartoti tikrai kirčiuotam siaurajam [ė] žymėti, tačiau GL prieš jo norą (žr. Praefatio ad lectorem) kai kur šis rašmuo išliko ir nekirčiuotoje pozicijoje.

a.pl. *genčius* I Pov.1. 9,3... (bet ir: adv. *pakarczyuy* I Kor.14,27, g.pl. *żemczugû* Mat.7,6, a.sg.f. *atenczę* Mork.9,I...);

3) *ß* vartojimas vietoj ikikleiniškų laikų *sch*: a.sg.f. *karßtinę* (drugį) Mat.8,14, i.sg.mc. *ßeßélu* Mork.4,32, adv. *ißkey* Jon. 7,13...

4) *ı*, *u* vartojimas nosiniams balsiams žymėti: n.sg. *galıys* Ap.d.18,24,a.sg. mc. *áuglį* "augimą" I Kor.3,6, *karoblį* Pov.1.ž. II,7, *wirßu* Ap.d. 19,20, *popieru* II Jon.7,12... (ligi D.Kleino šie rašmenys RP nebuvo vartojami).

Bene vienintelė ryškesnė 1701 m. Testamento raidyno skirtybė — digrafas *ij* ilgajam [i:] žymėti: g.sg. *alıwos* Luk.10,34, *gıjđitojo* Luk.5,31, 1.pl. *knıjgoße* Jon.20,20, praes.3 *mıjł* Mat.10,37, inf. *paßtatıjt* Luk.14,28... D.Kleino gramatikose, kaip ir vėlesniuose RP lietuviškuose raštuose, šis balsis buvo žymimas ygreku (*y*).

Kleiniškasis raidynas su čia suminėtomis jo inovacijomis randamas tiek daugelyje XVIII a. RP religinių, tiek kanceliarinių, tiek ir beletristinių raštų. Tačiau negalima tvirtinti, kad visi šio krašto lietuviškų raštų autoriai laikėsi kleiniškojo raidyno. Jau G. Ostermejeris yra pastebėjęs, kad K. Donelaitis negalėjęs pakęsti *ć* raidės ir rašęs jos vietoj *cž*⁵. Ir iš tikrųjų išlikusiuose šio žymiojo lietuvių liaudies dainiaus rankraščiuose tiek kietajam, tiek minkštajam [č] žymėti vartojamas dvizenklis *cž* (su pailginta ir horizontaliu brūkšneliu perbraukta antrąja grafema), pvz.: adv. *cžé* "čia" DR 4,23, praes.2sg. *cžáußęki* "čiaški" t.p. 5,22, a.pl.mc. *Paukßcžųs* t.p.6,23, *Cžefųs* t.p. 6,30...

Neprigijo tvirtčiau XVIII a. RP raštuose ir lenkiškasis diakritinis *ł* kurį D. Kleinas buvo įtraukęs į savo gramatikose pateiktus lietuviškų raidžių sąrašus ir vartojo atskiruose žodžiuose (tokiuose, kaip praes.1sg. *gulu* Comp.8, n.sg. *łofka* GL 10, *malone* t.p.6,10,15). 1701 m. Testamente, verstame Lietuvos reformatų atstovo, šio rašmens dažnas vartojimas, be abejonės, buvo nulemtas LDK tradicijos, ypač XVI–XVII a. kalvinistų raštų praktikos.

Iš D. Kleino gramatikose pateiktų raidžių sąrašų lenkiškasis *ł* (turbūt automatiškai) buvo perkeltas ir į F. Hako, Pov. Ruigio ir net K. Milkaus gramatikas. Tiktai G. Ostermejerio gramatikoje jis nebuvo įtrauktas į lietuviškų raidžių sąrašą (matyt, šios gramatikos autoriaus labiau atsižvelgta jau ir į XVIII a. RP lietuvių rašomosios kalbos vartoseną, kurioje *ł* retai bepasitaikydavo).

3. D.Kleino raidyno modifikacija XVIII a. RP gramatikose

Koks buvo D. Kleino raidyno santykis su XVIII a. RP pasirodžiusiose lietuvių kalbos gramatikose pateiktais raidžių sąrašais, akivaizdžiausiai matyti iš šios palyginamosios lentelės:

⁵ Ostermeyer G. *Neue Littauische Grammatik*. Koenigsberg, 1791, 188.

D. Kleino gramatikos (1653, 1654)	F. Hako gramatika (1730)	Pov. Ruigio gramatika (1747)	G. Oster- mejerio gra- matika (1791)	K. Milkaus gramatika (1800)
á a à a	á a à a	a á a à â	a	a a a à
b	b	b	b	b
c é cž	c é cž	c é cž	c é cž	c cž
d	d	d	d	d
é e é e	é e é e	e é e è ê é	e è	e é e è ê é
(f)	—	—	f	—
g	g	g	g	g
(h)	—	—	—	—
i y i	i y i	i i i i y	i j y	i i i i y j
k	k	k	k	k
l ł	l ł	l ł	l	l ł
m	m	m	m	m
n	n	n	n	n
o	o	o ó ô	o	o ó ô
p	p	p	p	p
r	r	r	r	r
s ś β	s ś β	∫ ∫ ∫ s β	∫ β	∫ ∫ ∫ s β
t	t	t	t	t
u u	u u	u ú u ù û	u	u ú u ù û
w	w	w	w	w
(x)	—	—	—	—

Iš lentelės matyti, kad XVIII a. lietuvių kalbos gramatikose pateiktieji raidžių sąrašai palyginti nedaug kuo skiriasi vienas nuo kito ir nuo D. Kleino gramatikų raidyno. Ypač tai pasakytina apie Frydricho Hako (Haack) gramatiką "Anhang einer kurtzgefassten Littauischen Grammatik" (1730), kurios raidynas bemaž visiškai toks pat kaip D. Kleino. Skirtumas čia tik tas, kad F. Hako neįtrauktos į sąrašą raidės *f*, *h*, *x*, kurios D. Kleino gramatikose pateiktos lemktiniuose skliaustuose kaip nerekomenduotinos vartoti.

Iš pirmo žvilgsnio gali rodytis, kad nuo D. Kleino rašmenų sistemos gerokai skiriasi Pov. Ruigio gramatikoje "Anfangsgründe einer Littauischen Gram-

matik" (1747) randamas raidynas. Šios gramatikos lietuviškų raidžių sąrašė, iš vienos pusės, yra daugiau raidžių su kirčio bei priegaidės ženklais (à, â, è, ê, î, î, ó, ô, ù, ú, û), o iš antros – kai kurios D. Kleino raidės (á, ś, taip pat f, h, x) į ją visai neįtrauktos. Tačiau iš esmės, t.y. grafemų⁶ skaičiaus atžvilgiu, D. Kleino (resp. F. Hako) ir Pov. Ruigio raidynai yra identiški: turi po 23 grafemas, neskaitant f, h, x. Didelį šių gramatikų raidynų identišumą, be kita ko, rodo jau tai, kad Pov. Ruigys (kaip ir F. Hakas) į savo rašmenų sąrašus neįtraukė grafemos j, kurią kažkodėl buvo išleidęs ir D. Kleinas, nors šiaip ją gana reguliariai vartojo palataliniam priebalsiui žymėti⁷.

Pov. Ruigio raidžių sąrašas buvo perkeltas ir į Kristijono Milkaus parengtą gramatiką "Anfangsgründe einer Littauischen Sprach=Lehre" (1800), kuri, kaip žinoma, buvo naujas, kiek praplėstas bei pakoreguotas Pov. Ruigio gramatikos leidimas. Tačiau K. Milkus tame sąrašė vis dėlto šį tą ir pakeitė: įtraukė į ją savo pirmtako praleistą grafemą j, bet neįtraukė kai kurių raidžių su diakritiniais (prozodiniais) ženklais (á, â, é). Iš viso K. Milkaus raidyne yra 24 grafemos.

Nesunku pastebėti, kad labiausiai skiriasi nuo kleiniškojo Gotfrydo Ostermejerio gramatikos "Neue Littauische Grammatik" (1791) raidynas. Jos pradžioje įdėtame skyrelyje "Von der Orthographie" pažymėta, kad lietuvių kalbos gramatikų autoriai dėl raidžių skaičiaus nesą vieningi⁸, ir pateiktas 26 grafemų sąrašas. Į jį neįtraukti rašmenys su kirčio ir priegaidės ženklais, jame nėra lenkiškojo ł, vad. "nosinių" raidžių, bet įtrauktas f kaip lygiateisis su kitais rašmenimis.

Įdomu tai, kad tiek D. Kleinas, tiek jo pasekėjai – XVIII a. RP lietuvių kalbos gramatikų autoriai atskira raide laikė ne kiekvieną formos atžvilgiu kuo nors besiskiriantį garso žymimąjį ženklą, bet ženklą, reprezentuojantį tam tikrą garsų tipą (dabar sakytume – fonemą). Todėl, pavyzdžiui, D. Kleinas savo raidžių sąrašė priskaičiavo tik 22 raides, F. Hakas, Pov. Ruigys ir K. Milkus – po 19, o G. Ostermejeris – 26. Sekdami D. Kleinu, šie gramatikų autoriai, išskyrus iš dalies G. Ostermejerį, atskiromis raidėmis nelaikė tiksliai žymimų fonemų /č/, /ė/, /š/, /ž/, /z/, /j/. Šiuo atžvilgiu labiausiai priartėjo prie dabartinio raidės (tiksliau – grafemos) supratimo G. Ostermejeris, kuris ir ką tik suminėty fonemų grafinius reprezentantus laikė atskiromis raidėmis.

Pažymėtina dar, kad XVIII a. RP lietuvių kalbos gramatikų autoriai, taip kaip ir D. Kleinas, į savo raidžių sąrašus nėra įtraukę dviaukščio rašmens ū, reguliariai vartoto to krašto raštuose jau nuo M. Mažvydo laikų⁹. Tačiau "Gramatica Litvanica" pirmosios dalies pradžioje, aiškindamas atskirų lietu-

⁶ "Grafema" čia suprantama fonemos reprezentantė grafikos lygmenyje. Todėl, pavyzdžiui, é laikome atskira grafema, o e, ė – grafemos e variantais (alografais).

⁷ Įtraukta į raidžių sąrašą K. Sapūno – T. Šulco 1673 m. gramatikoje "Compendium Grammaticae Lithvanicae" (žr. p.1).

⁸ Ostermeyer G. *Neue Littauische Grammatik*, 2.

⁹ Žr. Palionis J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, V.: Mokslas, 1979, 18.

viškų raidžių tarimą, D. Kleinas vis dėlto neišleido iš akių ir ū: lygino su hebrajų tarimu, sakė, kad tokią raidę turį čekai¹⁰. Neįtraukė jis šios raidės į savo gramatikų raidžių sąrašus veikiausiai tik dėl to, kad ji žymėjo ne atskirą balsį, bet dviejų balsių junginį (jos įtraukimas būtų prieštaravęs bendram raidyno, kaip atskirus garsus žyminčių grafinių ženklų sistemos, supratimui).

4. Perėjimas prie lotyniškosios antikvos LDK

Vienas iš būdingiausių XVIII a. lietuvių raidyno plėtojimosi LDK bruožų, kaip minėta (1), buvo perėjimas nuo gotikinio stiliaus rašmenų prie lotyniškosios antikvos. Tas perėjimas buvo prasidėjęs jau XVII a., ir jis ypač ryškiai atsispindėjo 1646 m. Saliamono Slavočinskio giesmyne, kur lotyniškoji antikva (pakaitomis su fraktūra) buvo išspausdinta nemaža dalis giesmių. Tačiau bemaž visuotinai lotyniškoji antikva spaudiniuose ėmė įsigalėti LDK teritorijoje tik nuo XVIII a. pradžios.

Nėra abejonės, kad lotyniškosios antikvos įsigalėjimą čia daugiausia lėmė lenkų įtaka. Mat Lenkijoje taip pat jau XVII a. antroje pusėje ėmė gausėti leidinių, išspausdintų antikviniais rašmenimis, o XVIII a. pereita prie jų visuotinio vartojimo¹¹. Kas kita rankraščiuose: jie gana anksti pradėti rašyti lotyniškąja antikva. A. Brūknerio tvirtinimu, gotikiniai rašmenys lenkiškuose rankraščiuose laikėsi ligi XVI a. ketvirtąjo dešimtmečio ("Po r.1530 próžno byś szukał gotyku w rękopisach: Niemiec, Czech drukowali i pisali gotykiem, Polak drukował gotykiem, pisał italiką")¹². LDK lietuviškuose rankraščiuose, reikia manyti, prie lotyniškosios antikvos taip pat galėjo būti pereita apie XVI a. vidurį, nors neturint išlikusių to meto rankraščių, tiksliau chronologizuoti tą perėjimą sunku (šią hipotezę kiek remia analogiški RP faktai: kaip žinoma, antikviniais rašmenimis buvo parašytas J. Bretkūno biblijos vertimo tekstas 1579–1590 m.m.; taigi jeigu ten, kur gotikinio rašto tradicijos buvo stipresnės, jau XVI a. antroje pusėje pereita prie antikvos, tad kodėl prie jos negalėjo būti pereita ir LDK, kur tos tradicijos buvo silpnesnės ir kur labiau sekta lenkų pavyzdžiu?).

Nors lotyniškoji antikva LDK spaudiniuose visuotiniau ėmė įsigalėti nuo XVIII a. pradžios, tačiau negalima sakyti, kad absoliučiai visi šio amžiaus raštai čia būtų buvę išleisti antikviniais rašmenimis. Fraktūriniu šriftu dar ilgą laiką (ligi 1767 m.) buvo spausdinami lietuviški evangelijų tekstai "Ewangelie polskie y litewskie" leidinyje, nors jų lenkiški originalai jau nuo 1705 m. šiame leidinyje buvo pateikiami antikviniu kursyvu. Per visą kalbamąjį amžių LDK spaudiniuose kaip gotikinės grafikos reliktas laikėsi ir vokiškasis ilgasis rašmuo f, kuris čia galutinai eliminuotas iš lietuvių raidyno tik pirmoje XIX a. pusėje.

¹⁰ Žr. *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, 14.

¹¹ Žr. B r ū c k n e r A. *Dzieje języka polskiego*. Wrocław — Kraków: Zakł. narod. imn Ossolińskich, 1960, 180; L o ſ J. *Krótką gramatyka historyczna języka polskiego*. Lwów. 1927 S. 11.

¹² *Ten pat*.

5. Sirvydinio raidyno įsitvirtinimas XVIII a. LDK raštuose

Tuo metu, kai po D. Kleino gramatikų pasirodymo prūsiniėje lietuvių rašomosios kalbos atšakoje ėmė išigalėti šiose gramatikose pateiktas raidynas, LDK raštuose labiau paplito K. Sirvydo vartoti rašmenys [a, á, b, c, é, d, e, f, g, h, i, y, j, k, l, ł, m, n, o, p, r, ſ, s, ś, β, t, u, v, w, x, 3, ǵ]. Šitokie rašmenys (dažniausiai turintys jau antikvinę formą) randami daugelyje XVIII a. LDK leidinių, ypač katalikiškųjų, pvz. 1725 m. "Pamoksle krikščioniškame", 1726 m. "Balse širdies", 1750 m. "Pėdely miros", 1753 m. "Bromoje", 1759 m. "Žyvate" ir kituose.

Iš esmės sirvydinis raidynas buvo užfiksuotas ir 1737 m. anoniminėje lietuvių kalbos gramatikoje "Universitas Lingvarum Litvaniae". Jos išanginiame skyrelyje ("Praenotatio de Dialectis Literis et accentu") pateiktas 28 rašmenų raidynas, (neskaitant didžiosios A): A, a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, ł, m, n, o, p, q, r, β, s, t, u, w, x, y, z, 3, ǵ. Tačiau gramatikos lietuviškose lytyse esama ir neįtrauktų į šį sąrašą raidžių, būtent: q (n.sg. mc. *Kašnis* 9, n.pl.mc. *kalba* 30...), ę (n.sg. *Giętis* 7, praes. sg. *kięczu* 31,39, fut.1 *kięsiu*...), j (g.sg.f. *jôs* 19, g.pl. *jû* 19, praet.3 *kalbėjo* 30...), β (inf. *gàysti*, *grįbti* 50, n.sg.mc. *trokβtas* 50...). Todėl įtraukus pastarąsias į gramatikos sąrašą, jos raidynas jau beveik visiškai nesiskirtų nuo sirvydinio.

Bene ryškiausia anoniminės gramatikos raidyno skirtybė – rašmuo ś, kuriuo K. Sirvydas gana dažnai žymėjo tiek minkštąjį [s], tiek minkštąjį [š] ir kurio nėra nei šios gramatikos raidžių sąrašė, nei jos lietuviškose lytyse (išskyrus, rodos, tik tai du pavyzdžius: minėtąjį *Kašnis* 9 ir *Kriščionis* 8; pastarajame ś galėjo atsirasti dėl spaustuvės kaltės ar dėl lenkiško *Chrześciánin* įtakos).

Nors ś 1737 m. anoniminėje gramatikoje nebuvo plačiau vartojamas ir joje minkštasis [š] buvo žymimas digrafu ſz bei jo ligatūriniu variantu β (n.sg. *Kiawſzinis* 8, *Puſzis* 12, n.pl.mc. *βęβieri* 54, part.ind. *raſant* 55)¹³, tačiau kituose XVIII a. LDK raštuose tas diakritinis rašmuo gana dažnai pasitaikydavo, pvz.: g.sg.mc. *čiściaus* Br.52,24, adv. *śćiray* t.p.,19,29, g.sg.mc. *świento* PKr. 2,7, comp. *świeſiaws* t.p. 2,1, n.sg.f. *świeśibe* BŠ 4,3, *pieścia* "pėsčia" Ž 18,20, *ſieśy* "šeši" t.p.19,4... Yra pagrindo manyti, kad gramatikos autorius neįtraukė į savo raidyną diakritinio ś dėl to, jog buvo įsitikinęs nesant lietuvių kalboje labai minkšto [s], tokio kaip lenkų žodyje *śila*¹⁴. O žymėti šiuo rašmeniu minkštąjį [š] jis, galimas daiktas, nenorėjo raidyno paprastumo sumetimais (nenorėjo didinti rašmenų skaičiaus). Tačiau eliminuoti diakritinį ś Universito autoriui vis dėlto nepavyko: šis senas tradicijas (siekiančias net M. Daukšos laikus)¹⁵ turintis rašmuo XVIII a. LDK leidiniuose buvo plačiai vartojamas.

Į anoniminės gramatikos raidžių sąrašą neįtraukti ir kai kurie kiti sirvydiniai rašmenys: é, v, j. Diakritinis é veikiausiai dėl to, kad afrikatos [ts],

¹³ Ligatūrinis variantas pasitaiko kursyvu išspausdintuose pavyzdžiuose.

¹⁴ Žr. *Universitas Lingvarum Litvaniae*, V.: Mokslas, 1981, 61.

¹⁵ Žr. P a l i o n i s J. *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*, V.: Mokslas, 1979, 36.

panašiai kaip ir [š], gramatikos autorius nenorėjo dvejopai žymėti — tiek minkštąją, tiek kietąją buvo linkęs grafiškai vienodai reikšti (digrafu *cz*). Gal tokiais pat sumetimais anoniminės gramatikos raidžių sąrašė nefigūruoja ir viengubinė *v*, kuri iš ankstesnės tradicijos gana reguliariai K. Sirvydo buvo vartojama žodžio pradžios trumpajam balsiui [u] žymėti (pvz.: n.sg. *vgnis* PS I 79,28, praep. *vnt* t.p.84,11, praes. 3 *všfeia* t.p.285,14...). Įtraukus į sąrašą raidę *u*, nebuvo reikalo tam pačiam balsiui grafiškai reikšti vartoti dar kitą ženklą.

Jau daug sunkiau paaiškinti, kodėl į 1737 m. gramatikos raidžių sąrašą nepateko *j*, juoba, kad jos lietuviškuose pavyzdžiuose šis rašmuo dažnai vartojamas palataliniam priebalsiui reikšti, pvz.: n.sg. *Giaradėja* 6, *Artojis* 8, n.pl. *jôs* 19, g.pl. *jû* 19, praes. 1 sg. *judinu* 40, *spjawnu* 47 ir kt. Jeigu tai nėra paprastas neapsižiūrėjimas, tad gal šis palyginti neseniai atsiradęs rašmuo buvo autoriaus traktuojamas kaip *i* variantas? (plg. analogiškus atvejus D. Kleino, F. Hako ir Pov. Ruigio gramatikose!).

Iš tų trijų neįtrauktų į 1737 m. gramatikos raidžių sąrašą rašmenų (*ć*, *v*, *j*) vėlesniuose, po šios gramatikos pasirodžiusiuose XVIII a. LDK raštuose tikrai *v* nebuvo plačiau vartojamas nei trumpajam [u], nei [v] žymėti. Tuo tarpu *ć* ir *j* — dažni rašmenys daugelyje to amžiaus vidurio bei antrosios pusės spaudinių, pvz.: cond. *bućio* Sp. 3,14, *galećio* t.p.14,8, *prajućia* Pėd.6,19, *turećia* t.p.2,18, inf. *bućiuoti* Br.12,8, praes. 3 *pažićije* t.p.18,II, i.sg.mc. *ploşćiumi* Pėd.7,25, g.pl. *Melnićiu* Ž.27,8, praet.3 *žwejoje* t.p.59,25, a.pl. *miegtanćius* t.p.160,13, g.sg. *jaućio* Sp.12,5, *Bažnićies* Pav.45,8... Kaip matyti iš šių ir ankstesnių pavyzdžių, vienženklį *ć* anuomet ypač buvo linkstama vartoti junginyje su *ś*.

Taigi ne visos 1737 m. gramatikos raidyno inovacijos buvo priimtose vėlesniųjų LDK raštų autorių. Šio krašto lietuvių rašomosios kalbos vartosenoje, išskyrus vieną kitą mažmožį, labiau laikytasi sirvydinės rašmenų sistemos.

6. Mėginimai teoriškai formuluoti rašybos principus RP

Visais laikais tam tikrų rašybos taisyklių, principų formulavimas būna sudėtingesnis dalykas negu kokios nors rašmenų sistemos susidarymas. Mat rašmenis galima nusižiūrėti iš kitų tautų vartojamų raidynų, ir čia didelio kūrybiškumo neparodysi. Tuo tarpu nustatyti rašmenų vartojimo dėsningumus — uždavinys, reikalaujantis jau ir tam tikro lingvistinio išprusimo, didesnio kalbos struktūros pažinimo, teorinio mąstymo išgalių. Todėl ir suprantama, kad ortografijos klausimai paprastai keliami ir svarstomi gramatikų ir apskritai kalbinių darbų autorių, t.y. tų žmonių, kurie būna geriau susipažinę su kalbos mechanizmu ir sugeba teoriškai apibendrinti to mechanizmo elementus.

Nemažai įvairių lietuvių rašybos taisyklių RP buvo formuluota jau XVII a., ypač D. Kleino gramatikose. Daugelis jų paskui buvo perkelta ir į XVIII a. tame krašte pasirodžiusias lietuvių kalbos gramatikas. Tačiau kai kuriose iš šio amžiaus gramatikų ne tik buvo perimtos ankstesnės rašybos taisyklės, bet ir mėginta kritiškai vertinti ligtolonę RP lietuviškų raštų rašybą, nustatyti tam tikrus ortografijos principus.

Kritinę XVIII a. RP spausdintų knygų rašybos analizę savo gramatikoje yra davęs G. Ostermejeris (skyriuje "Anhang von der Orthographie", p.187–194). Čia jis iš pradžios konstatavo ano meto rašybos nevienodumą (esą rašoma: *Péwa* ir *Piewa*, *didyfis* ir *didifis*, *gražią* ir *gražę*, *wažūju* ir *wažoju* ir t.t.)¹⁶, o toliau rašė apie atskirus rašybos atvejus, neretai šį bei tą prikišdamas autoriams dėl vieno ar kito rašybos dalyko (kartais, kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, neskirdamas rašybos nuo fonetikos).

Ypač plačiai paliesta minėtame gramatikos skyriuje priebalsinių rašmenų dvigubavimo problema. Šioje srityje, autoriaus nuomone, esanti didžiausia nevienodybė ("Uneinigkeit"): Donelaitis beveik visiškai atmetęs dvigubinimą, Pilgrimas¹⁷ – priešingai, prieinąs prie nesaikingumo, o Pil. Ruigys čia einąs vidurio keliu¹⁸. Dvigubavimo priešai esą lenkai, paskui juos žengią J. Bretkūnas, L. Zengštokas, S. Vaišnoras. D. Kleinas savo giesmynę dažniau dvigubinąs, bet mažiau negu tai darom Biblijoje ir J. Berento giesmyne¹⁹.

Tokiomis aplinkybėmis G. Ostermejeris mėgina nustatyti taisykles, kuriomis dvigubintini priebalsiniai rašmenys, būtent: 1) *m* daiktavardžiuose su priesagomis *-immas*, *-ummas*, jeigu jie esą paroksitonai, 2) *n* daiktavardžiuose ir būdvardžiuose su priesagomis *-innis*, *-inné* 3) *s* sangražiniuose veiksmazodžiuose su priešdėliais *iš-*, *už-* (*iššilaikau*, *ušfigeidžiu*, *užžengiu*, *užžadadu...*) ir įvardžiuotinėse būdvardžiuose bei įvardžiuose (*gerašsis*, *šaldušsis*, *jiššai*, *tafšai...*), jeigu jie esą paroksitonai. Niekومت nedvigubintinos priebalsės *c*, *j*, *w* ir *ž* (išskyrus nurodytą atvejį), nes jos jau pačios esančios "dvigubos" (duplicates)²⁰.

Kiek šitomis taisyklėmis buvo vadovaujamasi ar nesivadovaujama lietuvių rašomosios kalbos praktikoje XVIII a. gale ir XIX a., specialiai to nepatyrinėjus, sunku pasakyti. Viena tikrai tėra aišku, kad jos (kaip tai matyti iš ankstesniųjų, prieš G. Ostermejerio gramatiką pasirodžiusių leidinių) toli gražu neapėmė visų priebalsių dvigubavimo atvejų, būdingų XVIII a. RP raštams.

Savo gramatikoje G. Ostermejeris atkreipė dėmesį ir į priebalsių *k*, *g*, *s*, *z* rašymo įvairavimą asimiliacijos atvejais: vieni rašą *užmigs*, *užmigti*, *tuzgenu*, *weždinu...*, kiti – *užmiks*, *užmikti*, *tusgenu*, *wesdinu...*²¹. Gramatikos autorius tokiais atvejais rekomendavo atsižvelgti į derivaciją, t.y. rašyti *užmigs* (su *g*), nes *Miegas*, *miegmi* turį *g*. O tada, kai derivacija nepadedanti (pvz. *tuzgenti* atveju), reikią atsižvelgti į tarimą²². Taigi čia G. Ostermejerio pirmąsyk buvo iškeltas ir formuluotas morfologinis (jo terminu, derivacinis) priebalsių rašybos principas, kurio daugiau ar mažiau laikytasi jau ir ankstesniuose

¹⁶ Žr. Ostermeyer G. *Cit. veik.*, 187.

¹⁷ Čia turimas galvoje Adomas Pilgrimas (1702–1757), koregavęs 1735 m. Bibliją ir išvertęs biblines istorijas, išleistas 1742 m.

¹⁸ Žr. Ostermeyer G. *Cit. veik.*, 188.

¹⁹ *Ten pat*, 192.

²⁰ *Ten pat*, 191–192.

²¹ *Ten pat*, 188.

²² *Ten pat*, 194.

RP lietuviškuose raštuose.

Apskritai G. Ostermejeris buvo pirmasis, specialiai rašęs ortografijos klausimais, pirmasis teoriškai formulavęs tam tikrus rašybos principus. Tačiau turint galvoje tai, kad tie principai buvo paskelbti XVIII a. pabaigoje, apie jų didesnę įtaką šio amžiaus lietuvių rašybos raidai negalima kalbėti. Be to, taip pat neužmirština, kad G. Ostermejerio gramatika dėl priešiško brolių Milky nusistatymo jos (kaip ir kitų šio autoriaus darbų) atžvilgiu nebuvo labiau ir paplitusi: daugelis jos egzempliorių buvo perduota makulatūrai²³. Todėl platesniems rašančiųjų sluoksniams G. Ostermejerio formuluotieji rašybos principai galėjo būti ir nežinomi.

LDK, priešingai negu RP, teoriškai rašybos principai XVIII a. nebuvo nei keliami, nei svarstomi (bent neturime apie tai jokių duomenų). Vienintelėje žinomoje to meto šio krašto lietuvių kalbos gramatikoje (1737 m. Universite) netgi neaiškinamas atskirų raidžių tarimas, kaip tai buvo daroma visose anuometinėse RP lietuvių kalbos gramatikose. Todėl LDK rašomosios kalbos praktikoje, vartosenoje, kaip toliau matysime, yra žymiai daugiau negu RP visokio ortografinio įvairavimo, rašybinio chaoso.

7. Foneminio – fonetinio principo taikymas

Nors teoriškai formuluoti tam tikrus rašybos principus mėginta tik XVIII a. pabaigoje ir tikrai RP, bet tai dar nereiškia, kad ligi tol lietuvių rašomosios kalbos praktikoje, vartosenoje vyravęs chaosas, kad nebuvo laikomasi jokių rašybos principų. Kaip rodo XVI–XVII a. lietuviškų raštų analizė, jau ir tuo seniausiu periodu ypač RP autoriai (kad ir su nevienodu nuoseklumu) rėmėsi vienokiais ar kitokiais rašybos principais bei iš tų principų išeinančiomis taisyklėmis²⁴. Tikrai ligi pirmųjų lietuvių kalbos gramatikų pasirodymo niekas jų nebuvo teoriškai formulavęs, kitaip sakant, jos implicitiškai glūdėjo rašančiųjų sąmonėje ir atsispindėjo raštuose.

Vienas iš pagrindinių principų, taikytų tiek XVI–XVII, tiek ir XVIII a. lietuvių rašyboje, – foneminis bei fonetinis. Teoriškai foneminis ir fonetinis principai gali būti traktuojami kaip atskiri, savarankiški, susiję su skirtingais lygmenimis. Tačiau, aprašant šių principų taikymą praktikoje, jų griežčiau atriboti neįmanoma, nes rašyba yra tokia sritis, kurioje fonologijos ir fonetikos reiškinių sąsaja yra ypač glaudi: tam tikra grafema dažnu atveju gali žymėti ir atitinkamą fonemą, ir tos fonemos garsinę realizaciją. Todėl toliau čia, apibūdinant XVIII a. lietuvių rašybos principus ir jų taikymą, tiedu principai bus jungiami į vieną foneminį – fonetinį principą.

Šiuo principu tiek RP, tiek LDK XVIII a. buvo remiama daugeliu atvejų ir balsių, ir dvibalsių, ir priebalsių rašyba, ypač tuomet, kai jų tarimas autoriui buvo aiškus iš jo gimtosios ar gyvenamosios vietos tarmės. Tačiau tada, kai dėl kokios nors fonemos tarimo autoriui kildavo abejonių arba kai ją realizuojančio garso rašymas dėl nusistovėjusios tradicijos buvo remiamas ki-

²³ Biržiška V. a. c. Aleksandrynas II. Čikaga: JAV LB kult. fondas, 1963, 104.

²⁴ Plačiau žr. Palionis J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* V.: Mintis, 1967, 42–49.

tais principais, foneminis – fonologinis principas nebuvo taikomas arba buvo taikomas nenuosekliai. Be to, foneminio – fonetinio principo daugiau buvo laikomasi LDK, mažiau RP, kur iš seniau rašyboje buvo labiau išitvirtinę ir kiti principai (morfologinis, etimologinis, diferencinis).

Nesileidžiant į detalią visų foneminio – fonetinio principo taikymo atvejų analizę (tai būtų jau specialios grafologinės studijos uždavinys), galima konstatuoti, kad šiuo principu tiek RP, tiek ir LDK buvo rašomi trumpieji balsiai [i], [e], [u], iš dalies ir [a] (ne po minkštojo priebalsio), dvibalsiai [ie] ir [uo] ir bemaž visi priebalsiai (išskyrus [f], [h], [x] ir skardžiųjų/ dusliųjų sandūros atvejus).

Kaip ir ankstesniais amžiais²⁵, kalbamuoju metu nenuosekliausiai foneminis – fonetinis principas buvo taikomas balsio [a, aː] rašyme po minkštojo priebalsio. Nereta atvejų, ypač LDK raštuose, kai šioje pozicijoje tas balsis būdavo parašomas ir fonetiškai, t.y. *e* (*ie*), ir morfologiškai, t.y. *a* (*ia*), plg.: praes.1 pl. *dukfaujeme* Sp.21,16 ir praes.3 *dufauja* Pėd.61, 31, praes.1 pl. *payniojemos* Ž.90,9 ir *kloniojamos* Pėd.34,24, l.sg.m. *jemme* PVG 199, 25,25 ir *Jame* RG 46, praes.3 *raike* KNT Mat.3,14 ir *reikia* B¹ t.p., adv. *cje* B¹ Mat.5,23 ir *čia* KNT Mat.6,21, a.sg.f. *ateinancje* B¹ Ap.d.II,5 ir *ateinančia* KNT t.p....

Panašiai įvairuota ir dvibalsio [ai] rašyme po minkštojo priebalsio, plg.: n.pl.m. *akmeney* Br.253,27, *welney* Sp.122,4, *senoley* Br.218,17, *Mokitojey* PKr.2,6 ir *erfzkieciay* Pėd.69,27, *paukszciay* PKr.4,9, *Galwijai* DR 24,4, adv. *draſey* Mš.67,23, Pav.74,7, *kątrej* PKr.31,5, *ſeney* Ž 52,II ir *Saldziay* Pėd.81,4, d.sg.f. *jei* KNT Jon.II,23.

Tačiau tiek RP, tiek LDK raštuose dažniausiai vis dėlto būdavo rašomas balsis [a, aː] fonetiškai (ir tuo atveju, kai neidavo dvibalsio [ai] komponentu). Prūsiniėje lietuvių rašomosios kalbos atšakoje galima įžvelgti net tam tikrus tokio rašymo dėsningumus, būtent: fonetiškai būdavo rašomas po minkštųjų [bʲ], [čʲ], [dʒʲ], [gʲ], [j], [kʲ], [lʲ], [nʲ], [pʲ], [rʲ], [sʲ], [šʲ], [vʲ], [zʲ]²⁶, išskyrus a) *ia*- kamienių veiksmažodžių esamojo ir būtojo kartinio laiko kamiengalį ir b) *ia*- kamienių vyr. giminės būdvardžių, veikiam. rūšies dalyvių ir įvardžių *jis*, *pats*, *šis* vnsk. naudininką ir inesyvą (įskaitant ir tą atvejį, kai jis eina įvardžiutinio būdvardžio komponentu), kurių rašymas rėmėsi jau morfologiniu principu (žr. 8).

LDK, kur nebuvo iš seniau susidariusių tvirtesnių rašybos kodifikacijos tradicijų, įžvelgti koki didesnį dėsningumą balsio [a, aː] rašyme po minkštojo priebalsio yra sunkiau. Tačiau ir čia šis balsis buvo fonetiškai rašomas bemaž visais tais atvejais kaip ir RP, tiktai čia jo rašymas labiau įvairavo. Kaip matyti jau ir iš anksčiau pateiktų pavyzdžių, kai kuriuose XVIIIa. LDK raštuose (Pėd., Sp, Ž, be to, dar Br, AA, Pav, PKr) fonetiškai būdavo parašomas kartais ir *-oti*, *-yti*, *-ėti* tipo veiksmažodžių esamojo ir būtojo kartinio laiko

²⁵ Žr. Palionis J. *Cit. veik.*, 42–43.

²⁶ Pavyzdžių pozicijoje po [mʲ], [zʲ] nepastebėta.

kamiengalis -ia: praes.2 pl. *šprečiojieties* Pav.48,23, *zičijet* t.p.48,25, praet.2 sg. *abeioiey* Pav.47,1, *noriejey* AA 25,6, *žinojey* PKr.2,2, praet.3 *kičtieje* Pav.64,16, *šlužiže* AA 20,19, *žwejoje* Ž 59,25...

Kaip anksčiau, taip ir XVIII a. foneminiu – fonetiniu principu nebuvo rašomas dvibalsis [au] po minkštojo priebalsio, plg.: adv.comp. *Daugiaus* HG 324, *Didžiaus* RG 45, *pikčiaus* OA 22,12, n. sg.f. *brangiáuši* DRr 21,13, i.pl.mc. *Baudžauvinkais* t.p.24,32, d. pl. *kiaulėms* B¹ Mat.8,30, g.sg. *pakaiaus* Pav.13,23, praet.I sg. *nufidejan* Pėd.5,16, *Kalbejan* U 28, *fakiau* KNT Mat.24,25... RP šiuo atveju turėjo įtakos kleiniškoji tradicija, įtvirtinta F. Hako ir Pov. Ruigio gramatikų, o LDK – litolinė vartoseną, kurioje nuo K. Sirvydo laikų buvo įsigalėjęs morfologinis rašymas, užfiksuotas ir 1737 m. anoniminėje gramatikoje.

Probleminis dalykas – tai, kiek foneminis – fonetinis principas buvo taikomas nosinių balsių [ą], [ę], [į], [ų] rašyboje. Probleminis dėl to, kad jau XVIII a. pirmoje pusėje buvo labai suintensyvėjęs, o gal ir pasibaigęs, šių balsių denazalizacijos procesas²⁷ ir "nosinės" raidės ne visuomet galėjo žymėti nosinį balsį: "nosinių" raidžių vartojimas ne vienu atveju tada galėjo būti tradicinis, nusižiūrėtas į ankstesnius raštus. Tačiau, sprendžiant iš kai kuriose XVIII a. lietuvių kalbos gramatikose randamų pastabų ir didesnio tam tikrų lyčių su "nosinėmis" raidėmis vartosenos reguliarumo, vis dėlto yra pagrindo manyti nosinių balsių rašybą buvus parentą foneminiu – fonetiniu principu tokiais atvejais:

a) žodžio viduryje prieš [s], [š], [ž]: adv. *drąsėy* Mš.67,28, i.sg.m. *Iβgaščiu* KNT, B¹, B² Luk.2,9, a.sg.m. *Kąfnį* t.p. Jon. 13,26, *Rąstą* t.p., Pov.1.tes. 7,5, n.pl.m. *Ząsłay* AA 90₃, praes.2 sg. *įugrąžini* Mš.30,25..., inf. *kięsti* BŠ 73,14, *šwęsti* KNT, B¹, B² Ap. d.18,21, Br.149,2, g.pl. *škieštanciu* NA 40,9, a.sg.m. *Patręšima* KNT, B¹, B² II Pov.1.kor.10,11, inf. *apškyšti* KNT, B¹, B² Luk.23,2, Ap.d.24,2, *šiušti* t.p.1 Pov.1. tes.10,34;

b) uždaroje žodžio galūnėje (ypač tam tikrų įvardžių ir veik. rūšies dalyvių, įskiriant ir įvardžiuotinių pirmąjį komponentą): g.sg. *mannęs* KNT Mat.16,25, *fawęs* BŠ 13,6, *tawęs* t.p.13,5, al.sg. *fawęspi* KNT, B¹, B² Mat.11, 12, *tawęsp* BŠ 137,22..., praes.n.sg. *šėjąs* KNT, B¹, B² Mat.13,12, *sergąs* KAB 23,2, *turriųs* PVG 148,7, *ateinąsis* KNT Pov.1.tes.3,11, *esąsis* t.p. Pov.1.rym. 8,38, praes.n.pl. *alkštąjie* KNT 5,6, *trokštąjie* t.p., praet.n.sg. *atfidawęs* Br.21,1, *pabaigęs* DRr 4,41, fut.n.sg. *gydyęs* KNT, B¹, Mork.3,2...;

c) atviroje žodžių galūnėje (vardažodžių ir įvardžių vnsk. galininke, taip pat veik.rūšies dalyvių dgsk. vardininke): a.sg.m. *butą* C 111,25, *kartą* Br.78, 27, *šwentą* C 19,4, *wieną* KNT Mat.18,6, *ką* Ž 7,3, *tą* t.p.7,4, a.sg.f. *Tėwiškę* PVG 208,4, *įągrę* t.p. 254,6, *ateinancę* KNT, B¹, B² Mat.3,16, a.sg. *mannę* KNT Jon.2,17, *tawę* t.p. 1,50, *fawę* PKr 3,25, a.sg.f. *Akį* KNT Mat.5,38, a.sg.m. *bufentį* t.p. 3,7, *Jį* t.p.17,13, *Sunų* t.p.16,13.... n.pl.m. *dirbę* DR

²⁷ T.Buch manė, kad vakarų aukštaičių tarmėje denazalizacijos procesas pasibaigęs apie 1700 m., žr. B u c h T. Przyczynek do rozwoju wokalizmu języka litewskiego – *Symbolae linguisticae in honorem Georgii K u r y ł o w i c z*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakł. narod. im. Ossolińskich, 1965.

4,19, *trušinėje* t.p., *nuleidę* KNT Ap.d.27,28, *buſę* t.p.Mat.26,58...;

d) -*inti* tipo veiksmazodžių kamiengalyje (RP): inf. *pabuddīt* DRr 3,19, *paniekīt* PVG 248,5, *paſikakīt* DRr4,23, *ſweikīt* t.p.3,12, *wargīt* t.p.3,17,fut.3 *nufimīs* KNT,B¹,B² Luk.21,25, cond.3 *kaltīt* t.p. Jon.8,16, imper.2 sg. *atſimīk* DRr 9,14, 2pl. *atſimīkite* PVG 248,5, part.cont.n.sg. *ſulygīdams* t.p.204,2, n.pl. *gaiwīdami* DRr 3,5...

Reguliariau šiose pozicijose "nosinės" raidės buvo vartojamos RP autorių (ypač K. Donelaičio), nereguliariai ir retokai, be to, dažnai ir tautosiliabiniams dvibalsiams žymėti – LKD raštuose. Jeigu 1737 m. anoniminėje gramatikoje nebūtų tokių pastabų, kaip "Vocales a.e.i.u. ſi ſequatur et cum eis jungatur n, proferuntur ut cancellatae paſſim" (p.1), "Etiam in participio in eodem modo profertur quō in praefenti Indicativi, ſcilicet per i cancellatum" (p.48), tuomet apskritai nebūtų pagrindo kalbėti nei apie nazalizuotų balsių buvimą, nei apie foneminio – fonetinio principo taikymą nosiniams balsiams žymėti XVIII a. LDK rašomojoje kalboje. Tačiau pacituotos pastabos, taip pat dažnokai minėtose pozicijose vartojamos "nosinės" raidės leidžia hipotetiškai suponuoti tam tikrą nosinio rezonanso atspindį ir XVIII a. pirmosios pusės LDK raštuose, o drauge su juo ir foneminio – fonetinio nosinių balsių rašymo apraiškas. Tuo tarpu šio amžiaus antroje pusėje čia retkarčiais pasitaikančios "nosinės" raidės veikiausiai buvo vartojamos iš ankstesnės tradicijos, o atskirais atvejais (ypač skolintiniuose žodžiuose) ir dėl lenkų rašybos įtakos (plg. praes.1 sg. *laciū* Br.28,25, a.sg. *paſtępka* Ž 7,12, inf. *wpiti* t.p.22,21, adv. *nędznay* t.p.28,25).

Kad XVIII a. pirmoje pusėje bei viduryje RP kai kuriose iš minėtų pozicijų taip pat dar galėjo būti išlikęs nosinis rezonansas ir galėjo būti taikomas tą rezonansą turintiems balsiams žymėti foneminis – fonetinis principas, tai rodo ne tik gana reguliarius (žymiai reguliaresnis negu LDK) "nosinių" raidžių vartojimas, bet ir Pov. Ruigio 1747 m. gramatikos pastaba: "Ueberhaupt ein ausgeſchloſſenes, aber doch implicite noch vorhandenes n angezeiget, welches mehrentheils vor dem s wegfaellt, und alſdem in der Ausſprache nur etwas als durch die Naſe berührt wird, als: *ſákas* für *ſakans*"²⁸. Tačiau XVIII a. pabaigoje denalizacijos procesas, matyt, jau buvo pasibaigęs ir RP, nes 1791 m. G. Ostermejerio gramatikoje rašoma, kad raidžių *q*, *e*, *i*, *u*, brūkšnelis rodąs iškritusį *n* ir kad šis brūkšnelis neturįs jokios įtakos tarimui: "Die Vocales *a*, *e*, *i* und *u* werden oft *durchſtrichen*, als *a*, *e*, *i*, *u*, welcher Strich ein weggeworfenes *n* anzeigt. Alsdann werden ſie, wenn ein Conſonans darauf folgt, es ſey in Welcher Sylbe es wolle, etwas gedehnt; ſtehen ſie aber am Ende ohne folgenden Conſonans, ſo hat der Strich in ihre Ausſprache keinen Einfluß, ſie lauten ſo, als wenn er gar nicht da wäre"²⁹.

Taigi foneminio – fonetinio principo taikymas nosiniams balsiams žymėti XVIII a. tiek RP, tiek ypač LDK buvo labai ribotas ir gana problemiškas.

²⁸ *Anfangsgründe einer Littauifchen Grammatik... von Paul Friedrich Ruhig...* Königsberg, 1747, 8.

²⁹ Ostermeyer G. *Neue Littauische Grammatik*, 4.

Gal tik iš specialios visų rašybos atvejų analizės būtų galima bent kiek tiksliau apibrėžti visus tuos atvejus, kuriais nosinių balsių rašyba buvo remiama foneminiu – fonetiniu ir kuriais jau tradiciniu principu.

Labai ribotas XVIII a. buvo foneminio – fonetinio principo taikymas ir nenosinių ilgųjų balsių rašyboje. LDK ilgieji balsiai tada, kaip ir anksčiau, grafiškai apskritai nebuvo skiriami nuo trumpųjų, plg.: inf. *atsiufty* Ž 57,12, cond. 1 sg. *bučio* Sp.3,14, a. pl.f. *krutis* Sp.60,12, AA 33,5, prt.n.sg. *nuludes* R₂₆ 118,8, n.sg.f. *papuga* Br.86,10, inf. *fiuty* 43.18..., inf. *apfyrykty* Mš.34,2, *lyty* Ž 69,2, n.sg. *arklis* Sp.62₁, AA 89,26, a.sg.f. *gymyny* Ž 12,24, n.pl. *mokitojey* PKr.2,6... Todėl galima kalbėti apie šio principo taikymą tikrai prūsinėje rašomosios kalbos atšakoje.

XVIII a. RP raštuose, sekant kleiniškąją tradiciją, grafiškai buvo skiriamas siaurasis [è] nuo plačiojo [e, e'], taip pat ilgasis [i'] nuo trumpojo [i], bet neskiriamas ilgasis [u'] nuo trumpojo [u]. tačiau negalima sakyti, kad tas foneminiu – fonetiniu principu paremtas skyrimas (vartojant tradicinius è ir y rašmenis atitinkamiems ilgiesiems balsiams) ano meto RP rašomosios kalbos vartosenoje būtų buvęs visur nuosekliai išlaikytas. Kaip vėliau matysime, čia būta nemaža įvairavimo ir visokių nenuoseklumų.

Priebalsių rašyboje foneminis – fonetinis principas, kaip jau minėta, buvo plačiau taikomas negu balsių: galima sakyti, kad bemaž visada, išskyrus tik skardžiųjų/dusliųjų sandūros atskirus atvejus, priebalsiai buvo rašomi šiuo principu. Tačiau ir pastaraisiais atvejais, ypač LDK, foneminis – fonetinis (tiksliau – fonetinis) principas buvo dažniau išlaikomas, plg.: part.cont.n.sg.m. *atlayzdamas* PKr.21,6, *jauzdamas* BŠ 18,4, *melzdamas* NA 13,3, *wezdamas* AA 47,21, n.sg.f. *gieyzdama* BŠ 54,19, inf. *dirpti* Br. 198,22, Sp81,3, *pabiekti* NA 83,7, *ufzmikti* Br.232, 28, *uздеkti* Sp.60,30, praes.3 *miekshta* BŠ 113, 13, *sprokšta* Mš.63,2, praet.3 *adgule* Sp.75,9, *drapšte* Ž 178,17, cond. *raščiau* BŠ 158,25, n.sg. mc. *knapščias* t.p.72,2, *pacay* Sp.19,10, *warkdienis* BŠ 259,4, *wiezfzpac* Ž 236,5... Tačiau kai kuriuose ir LDK raštuose čia kartais būdavo parašoma morfologiškai: inf. *bęgty* KAB 85,27, *degty* t.p.112,188 *užbiegty* t.p.6,20, n.pl. *rekdami* Sp.62,10 ir pan.

RP raštuose foneminiu – fonetiniu principu buvo rašomas **j** (otas) ne tik po [p], [b], bet ir po [m], [v]: g. sg. *Lobjo* KNT Mat. 19,22, adv. *labjaus* DRr.23,21, praes.3 *šrebja* t.p.21,27, *pjauja* KNT Jon.4,37, praet.3 *špjaude* t.p. Mat.26,67, n.sg. *Pjūtis* t.p. Luk. 10,2..., n.pl.mc. *Kurmjei* DRr.18,16, g.pl. *šemjū* PVG 72,10, adv. *pirmjaušey* t.p.72,14, n.pl.mc. *Ateiwjei* KNT Ap.d.17,21, *Liešuwjei* t.p.2,3, g.pl.f. *Awjū* t.p. Mat.7,15, g.pl.mc. *Bediewjū* DR 23,32, *pušgywū* t.p.23,30... Šitoks rašymas prūsinėje rašomosios kalbos atšakoje buvo įsigalėjęs jau nuo D.Kleino laikų (jo 1653 m. GL buvo aiškiai pažymėtas [j] tarimas minėtose pozicijose)³⁰.

8. Morfologinis rašybos principas.

Šis principas, kurio esmę sudaro vienodas tų pačių morfemų rašymas, XVIII a. lietuvių rašyboje nebuvo taip plačiai taikomas kaip fonologinis – fo-

³⁰ Žr. *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, 108.

netinis. Tai ir suprantama: nuoseklesnis morfologinio principo taikymas reikalauja jau daugiau susivaikyti morfeminėje žodžio sandaroje, didesnės lingvistinės nuovokos, kurios stigo ypač LDK autoriams.

Bene ryškiausiai atsiskleidžia morfologinis principas dusliųjų ir skardžiųjų priebalsių sandūros atvejais. Tokiais atvejais šio principo kaip ir anksčiau, taip ir XVIII a. nuosekliau laikytasi RP autorių, kuriems čia nemaža įtakos turėjo kleiniškoji tradicija. D. Kleino gramatikose, neatsižvelgiant į poziciją, paprastai vienodai buvo rašomi priešdėliai *ap-*, *at-*, *iš-*, *už-*, taip pat žodžių šaknys, besibaigiančios skardžiaisiais priebalsiais [b], [g], išskyrus vieną kitą išimtinį atvejį, pvz.:

a) praes.1 sg. *apduktu* GL 97, *apgalu* t.p.140, *apšaidžiu* t.p. 169, *atdaru* t.p.170, *atgražinu*. *atšaidžiu* t.p., praet.1 sg. *išgalėjau* t.p.68, n.sg. *išguldimas* t.p., adv. *užpermay* t.p.135, praes. 1 sg. *užpūlineju* t.p.129, inf. *užsfakyti* t.p.173,

b) part.cont. *dirbdams* GL 132, fut.1 sg. *dirbsu* Comp.62 (bet cond.1 pl. *dirptumbim*, *dirptume*, cond.2 pl. *dirptumbit* Comp.55, fut.1 sg. *dirpsu* GL 16, Comp.56), inf. *augti* Comp.109, *džaugtis* GL 87, n.sg. *džaugšmas* (ir *džaukšmas*) t.p.12³¹, praes.1 sg. *sprogstu* t.p.97, *wargstu* t.p.101 ir kt.

Nusiziūrėję į D. Kleiną, morfologinio principo šiais atvejais daugiau ar mažiau laikėsi visi XVIII a. RP lietuviškų raštų autoriai. Be to, neretai tas principas būdavo taikomas ir kitiems dusliųjų ir skardžiųjų priebalsių sandūros atvejams, plg.:

a) n.sg. mc. *Apdangalas* PVG 200,20, inf. *apdengt'* DR 18,22, *apškelbti* B²I Pov.1.Tit.1,6..., praet.3 *atgijo* BT Luk.15,24, n.sg.mc. *Atgriekáwimas* OA 19,6..., adv. *išgytinai* B¹Ez.30,21, inf. *išguinoti* t.p. IV Moz.21,49, *išweržt* DRr 28,38..., cond.3 *uždegtu* KNT Luk.15,8, praet.3 *uždėjo* B¹ IV Moz.26,6, a.pl. *užbtatus* t.p. 1 Mak. 8,6...,

b) adv. *apščęy* KNT Pov.1.Tit.3,6, n.pl. *augdami* DRr 22,30, inf. *baubti* t.p.30,19, imper.2 sg. *dirbk* KNT Mat.21,28, inf. *džaugtis* DRr 10,44, a.sg.mc. *Džaugšma* t.p.29,21, praes.3 *gelbti* PVG 246,20, g.sg. *Gywaščžio* t.p.316,4, praes.1 sg. *mėgstu* KNT Mat.9,13, adv. *Páwyždžui* KNT 11 Jon.1,8,5, g.sg.mc. *Walščzaus* DRr 24,41, inf. *wàrgt'* DR 12,14..., c) adv. *daugsyk* DRr 12,30;27,22, n.sg. *draugkalinys* B¹ Pov.1.kol.4,10, *draugtarnas* t.p.4,7, adv. *kasdien* DRr 21,18, g.sg.mc. *Rugpiučio* PVG 439,10, *rugpyvė* B¹ Sal.p.25,20...

Tendenciją plačiau taikyti morfologinį principą XVIII a. RP raštuose aki-vaizdžiai rodo retkarčiais juose (ypač biblijos vertimuose) pasitaikantis liepiamosios nuosakos rašymas išlaikant šaknies galo priebalsį [g] prieš priesaginį [k]: imper.2. sg. *bėgk* KNT Mat.2,13, *išwelgk* OA 6,20, *ne pabugk* B¹V Moz.1,21, *ne wogk* KNT Mat.19,18 (// *Ne pérženk* t.p.), imper.2 pl. *augkite* B¹ I Pov.1.kor. 15,58 (// *aukite* KNT t.p.), *bėgkit* t.p.9,24, *Džaugkities* KNT Mat. 5,12, *wengkite* t.p.1 Pov.1.kor.6,18 (// *wenkite* t.p.10,14). Be to, XVIII a. eigoje RP tolydžio vis stiprėjančią polinkį remtis dusliųjų/skardžiū-

³¹ Dėl šio daiktavardžio D. Kleinas svyravo: GL iš 7 atvejų 4 kartus jis parašytas su *k*, o 3 — su *g*.

jų sandūroje morfologiniu principu atspindi ankstesniuose bibliniuose tekstuose fonemiškai – fonetiškai parašytų lyčių keitimas į morfologiškai parašytas. Pavyzdžiui, 1727 m. Naujojo testamentą leidime randame dar praes.3 *mėkšta* I Pov.1.kor.16,2, n.pl.mc. *Prieš aš čei* Pov.1.efez.1,1, n.pl.mc. *warkštąję* Mat.5..., imper.2 pl. *Wenkit* I Pov.1.tes., o 1735 ir 1755 leidimuose jau *mėgsta*, *Prieš aš čei*, *wargštą*, *wėngkūt*.

Tačiau, antra vertus, negalima sakyti, kad to morfologinio principo visais ligi šiol čia suminėtais dusliųjų/skardziųjų priebalsių sandūros atvejais XVIII a. RP raštuose buvo griežčiau laikomasi. Kaip matyti jau ir iš pateiktų pavyzdžių, atskirų žodžių lyčių rašymas vis dėlto dar įvairavo. Antai, nors priešdėliai *iš-* ir *už-* dažniau buvo rašomi morfologiniu principu, bet veiksmažodžių sąnagrinėse lytyse kartais būdavo parašomi ir fonetiškai: praes.3 *išfigąsta* DRr 21,23, praet.3 *išsipilde* KNT Luk.2,21, *išfireište* t.p. Ap.d.19,17, praes.2 sg. *išfižoji* DRr 16,29..., part. pass. neutr. *ušfiginta* KNT Luk.12,9, part.act.n.sg.mc. *ušfilaidawęs* B¹ II Mak.12,25, imper.2 sg. *ušfimauk* DR 9,27. Šitaip rašyti reikalavo savo 1791 m. gramatikoje ir G. Ostermejeris³².

LDK morfologinis principas XVIII a. buvo retai kada taikomas. Kiek dažniau šiuo principu būdavo parašomi tiksliai priešdėliai *ap-*, *at-*, *iš-* ir *už-*, o kitais atvejais, kaip minėta, buvo rašoma paprastai fonetiškai. Kartais čia pasitaiko fonetiškai parašytų net tokių lyčių, kurias ir šiame krašte tuomet buvo įprasta rašyti morfologiniu principu, pvz.: adv. *adzagarey* "atbulai" BŠ 152,15, *dauk* t.p.53,19, part.cont. *Apringdamas* NA 57,11, *nelaugdamas* t.p. 106,22, imper.2 sg. *Newog* RAB 214,11, *ne wog* PKr.44,26. Apskritai į XVIII a. pabaigą LDK tolydžio vis labiau buvo nutolstama nuo ir šiaip čia retai taikyto morfologinio principo ir pereinama prie fonetinės (resp. fonologinės) rašybos. Tai, be kita ko, rodo ir atskirų lyčių palyginimas įvairiuose EP leidiniuose. Antai ligi 1779 m. evangelijų leidimo imtinai buvo rašoma: cond.1 *išmegšcia* // *išzmegegšcia* (su *g*), o 1779, 1790, 1794, 1797 m. leidimuose jau *išzmekščio* (su *k*). 1794 m. balandžio 30 d. "Lietuvių tautos tarybos" (Rada Narodowa Litewska) atsišaukime taip pat rašoma: n.sg. f. *abdingkla* At.127,41, inf. *acistot* t.p.127,33, *abznaiminty* "paskelbti" t.p.128,51.

9. Diferencinis rašybos principas

Tai principas, pagal kurį grafiškai atskiriamos vienodai ar panašiai tariamos žodžio formos, tam tikrų žodžių darybinės morfemos, tam tikrų žodžių junginių komponentai. Šis principas XVIII a., kaip ir anksčiau, tebuvo taikomas tik RP. čia tam reikalui buvo vartojamas stogelio formos diakritinis ženklas, taip pat du įkypai brūkšneliai.

Stogelio formos diakritinis ženklas (ˆ) buvo gana reguliariai rašomas linsniuojamųjų žodžių daugiskaitos kilmininko galūnėje, be to, (*i*)o- ir *ė-* kamienų daiktavardžių, būdvardžių ir įvardžių vienaskaitos kilmininke, pvz.: a) g.pl. *Begunū* "bėglių" PVG 108,24, *Burū* t.p.61,8, DRr 5,40, *dwiejū* B¹ Jon.ev.21,8, *įsū* KNT Jon.ev.12,30, *Kojū* t.p. Ap.d.2,35, *biaurū* Pafzaliū DRr 7,42, *mafū* B¹ Sališm.2,12, *upjū* t.p. 11 Moz.7,19, *Walgiū*

³² Žr. Ostermeyer G. *Neue Littauische Grammatik*, 191.

DR 3,37, *wiffokiû* B¹ Moz.8,21..., b) g.sg.f. *Aflôs* DRr 8,5, *Dânôs* t.p.17,6, *didžôs* B¹ V Moz.2,10, *grießningos Sêklôs* DM 7,13, *Waktôs* PVG 126,15..., c) g.sg.f. *Dwafês* KNT Pov.1.rym.8,23. *laupfês* B¹ 11 Moz.15,1. *fenyftês* t.p.1 Moz.48,10, *tamfibês* t.p.Job.10,21. *Tewiþkês* C 41,24, *Wertybês* KNT Ap.D,9,1...

Ne visai aišku, ar diferenciniu principu stogelio formos ženklās būdavo rašomas daiktavardžių vienaskaitos kilmininko *i*- kamienėje galūnėje. Nekirčiuotoje galūnėje veikiausiai tas ženklas būdavo pavartojamas pagal (*i*)o- ir *é*- kamienių analogiją, bet kirčiuotoje galūnėje jis galėjo žymėti ir kirčio vietą bei priegaidę, plg.: g.sg. *amžiês* BT 20,34, *flenkftiês* B¹ Kron.19,22, *Smeritiês* KNT Ap.d.25,22, *Waltiês* t.p.27,22... ir *akkiês* B¹ V Moz. 32,10, *naktiês* t.p. 11 Moz.11,4, *prieþaftiês* t.p. Esr.10,9, *þirdiês* t.p. IV Moz.8,27... Sprendžiant iš D. Kleino gramatikų, kuriose nekirčiuotoje *i*- kamienėje galūnėje paprastai nebuvo rašomas stogelio formos ženklas (*smérties* GL 72, *smerties* t.p.48^a), daugiau pagrindo yra manyti, kad XVIII a. RP raštuose tas ženklas šioje pozicijoje atsirasdavo dėl rašybinės analogijos, o kirčiuotoje galūnėje žymėjo kirtį bei priegaidę.

Tiktai rašybine (grafine) analogija ar nesusivaikymu stogelio formos ženklo vartosenos taisyklėse galima paaiškinti ir kai kuriuose XVIII a. Prūsų valdžios įsakymuose bei "gromatose" randamas šitaip parašytas lytis: g.sg.m. *Lapkritiô* PVG 70,20, *Metô* t.p.64,3, *paukþlêkiô* "rugpjûcio mėn." t.p.83,3, *fausiô* t.p.76,6, *tukftanczô* *sekmô þimto* t.p.64,2-3.

Dviem brūkšneliais (=) kai kuriuose XVIII a. RP raštuose retkarčiais būdavo atskiriamas priešdėlis, ypač jeigu po jo dar eidavo koks nors enklitikas ar proklitikas, pvz.: imper.2 sg. *ne=mi=dûk* DM 45,22, *pri=mi=stok* t.p.41,13, cond.3 *ne=mi=þuddytu* KLG³ 183,21. Be to, tokiu pat būdu būdavo atskiriami (ypač dažnai to meto kanceliariniuose raštuose) tam tikrų naujadarinių sudurtinių žodžių ar atributinių žodžių junginių komponentai, pvz.: a.sg.m. *Baudþ=Uki* (Schaarwerks=Hof) PVG 410,6, *Droþt=Peilî* (Schneide=Meffler) t.p.411,12, n.sg.f. *Priîminimmo=Gromata* (Annehmungs=Brief) t.p.414,18, a.sg.m. *Ugniês=þþgeffinnimo=Dawadq* (Feuer=Loech=Ordnung) t.p.413,26 ir pan.

Šitoks darybinių morfemų, sudurtinių žodžių ir atributinių žodžių junginių grafinis skyrimas RP, vergiškai perimtas iš vokiečių rašybos jau anksčiau, XVIII a. turėjo tendenciją tolydžio vis labiau plisti. Tačiau kai kuriems šio amžiaus autoriams, tarp jų ir K. Donelaičiui, toks skyrimas nebuvo būdingas.

10. Tradicinis rašybos principas

Tai vienas iš universalesnių principų, būdingų daugelio tautų rašybai vėlesniais kalbos raidos etapais. Be to, tai principas, nereikalaujantis nei didesnio lingvistinio, nei apskritai filologinio išsilavinimo, nes jo esmę sudaro rašymas taip, kaip buvo rašoma anksčiau, neatsižvelgiant nei į fonetinę ar foneminę kalbos elementų struktūrą, nei į morfeminę žodžio sandarą, nei į grafinę žodžio formų diferenciaciją.

XVIII a. lietuvių rašomosios kalbos praktikoje tradicinis principas buvo gana plačiai taikomas, tačiau, kaip ir kiti principai, nevienodu mastu RP ir

LDK. Nesileidžiant į detalesnę šio principo taikymo analizę, čia bus paliečiami tikrai ryškesnieji juo pagrįstos rašybos atvejai.

RP tradicinio rašybos principo taikymo mastą XVIII a. daugiausia lėmė autoritetingos D. Kleino gramatikos, kuriose kodifikuotų pagrindinių ortografijos normų to krašto autoriai stengėsi palyginti griežtai laikytis. Kiek labiau įvairuota čia tik tais atvejais, kai ir D. Kleino gramatikose nebūta didesnio vienodumo. Pavyzdžiui, kaip minėta (1, išn.), D. Kleinas buvo linkęs e rašyti tiktai kirčiuotą, bet prieš jo norą GL (veikiausiai dėl aprobacinės komisijos kitokių pažiūrų) pasitaiko ta raidė ir nekirčiuotoje pozicijoje: n.sg.m. *ėrytis* 37, praet.3 *sekėsi* 128, inf. *fėrgėtis* 153... Tas nevienodumas neretai atsispindi ir XVIII a. RP lietuviškuose raštuose: juose taip pat, ypač pirmoje šio amžiaus pusėje, e dažniausiai rašomas tiktai kirčiuotoje pozicijoje: praet.3 *Atėjo* BT Mat.3,13, *girdėjo* B¹ I Moz.3,8, *pradėjo* DR 3,22, n.sg.m. *Kalėjimas* KNT Ap.d.5,1, *tirėjas* "tyrinėtojas" BT Pov.1.kor.1,20, n.pl.m. *Meldėjai* KNT Luk.4,23, *Kudikėliai* OA 13,19, a.pl. *plėnis* B¹ Nek.4,2, in.pl. *žmonėfa* t.p.111 Moz.19,16..., bet: praet.3 *aude* B¹ II Moz.35,25, DR 3,13, *dare* B¹ I Moz.30,22, *mate* t.p. Kar.20,41, *walde* t.p.1 Sam.7,6, n.sg.f. *Dailide* BT Mork.6,3, *gatjbe* t.p.Mat.6,13, *Moteriſke* KNT Pov.1.rym.7,2, *wertybe* B¹ III Moz.27,16, a.pl.f. *utteles* t.p.11 Moz.8,16... Tačiau amžiaus viduryje bei antroje pusėje pastebima tendencija nesilaikyti D. Kleino dirbtinės taisyklės ir rašyti e visur, kur jis yra siauras. Šitokia tendencija ypač ryški K. Donelaičio raštuose, kur gana dėsningai tas rašmuo vartojamas tiek kirčiuotoje, tiek ir nekirčiuotoje pozicijoje, plg.: praet.3 *gyrė* DR 3,15, *lópė* t.p.4,18, *pasikėlė* t.p.3,33, *walgė* t.p.4,31, n.sg.f. *Saulė* t.p.35,38, n.pl.f. *Muffės* t.p.3,16, *Pelės* t.p.3,15, *Pramonės* t.p.3,3...

Iš kleiniškosios tradicijos XVIII a. RP autorių buvo perimtas taip pat i tipo dvibalsių rašymas su ygreku (y) prieveiksmių galūnėje ir kai kuriuose jungtukuose: adv. *abelnay* KNT Mat.13,33, *akylay* t.p.Pov.1.efez.5,15, *apſtingay* OA 48,11, *baifey* DR 31,29, *diddey* t.p.29,7, *mandagey* t.p.39,5, *ſtiprey* PVG 101,1, *todėley* OA 26,10, *tuleropay* PVG 80,4..., conj. *bey* DR 3,20, B¹ V Moz. 9,21, *jey* KNT Pov.1.gal.5,15; IV Moz.6,9, *jeyb* PVG 64,19, *ney* t.p.V Moz.12,32, OA 6,25; 51,10, *kaczey* "nors" OA 61,2. Šitoks prieveiksmių rašymas D. Kleino GL motyvuotas tuo, kad daugelis jų turį kirtį paskutiniame skiemenyje, be to, noru atskirti juos nuo vardų, iš kurių jie esą išvesti³³ (taigi vėl turėtas galvoje diferencinis principas). Nors šitokia motyvacija neturėjo tvirto pagrindo, bet XVII a. RP autoriams ji, matyt, rodėsi pakankama, todėl ir buvo laikomasi praktikoje kleiniškosios tradicijos.

D. Kleino gramatikų įtaka akivaizdžiai matyti ir minkštųjų priebalsių rašyboje. Kaip šiose gramatikose, taip ir daugelyje XVIII a. RP raštų minkštumo ženklas i dažnai nebuvo vartojamas minkštajam priebalsiui žymėti ir prieš užpakalinius balsius [a], [o], [u], pvz.: a) a,sg.f. *Baudſawq* DR 24,41, n.pl.m. *Baudſáuninkai* t.p.24,32, praes s sg. *cſáußki* t.p.5,22, inf. *cſáudit* t.p.27,31, inf. *kelláuti* B¹ Kar.11,19, g.sg.m. *karálaus* t.p.11 Sam.19,43,

³³ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, 9.

a.pl.m. *nieščas* B¹ Job.15,35..., b) g.sg.m. *bufenczo* DR 22,37, *kélo* t.p.V Moz.31,29, praet.3 *nešfilówe* t.p.11 Kar.3,3, n.pl.m. *žogai* t.p.IV Moz.13,34; 28,38...; c) g.pl. *alkunū* BT Mork.9,16, *biczū* B¹ I Sam.14,8, *girru* B¹ III Moz.16,22, *karwū* t.p.V Moz.7,13 (ir *karwjū* B² t.p.), *Storkoczū* DR 35,9, *Žmónū* "žmonių" PVG 360,3, n.sg.m. *dédžus* B¹ I Sam.10,14, *lutas* t.p.IV Moz.23,24, fut.3 *dūfu* B¹ V Moz. 15,16, *eifu* t.p.2,28, *melfūs* BT Mork.14,32, praes.1 sg. *turru* B¹ Job.20,2, imper.2 sg. *atfűsk* OA 53,10...

Atskirais atvejais, ypač veiksmažodžių esamojo ir būsimajo laiko 1 asm. galūnėje, minkštinamojo ženklo *i* nevartojimas galėjo atspindėti ir kietą priebalsio tarimą, taigi galėjo būti paremtas fonetiniu principu. Tačiau daug dažniau tas ženklas nebuvo rašomas laikantis D. Kleino gramatikų, kurioms buvo būdingas minkštinamojo ženklo nerašymas 1) po sonorinių [l], [r], [n] tokiose lytyse, kaip n.sg.m. *Karalus* GL 24, *Karalaučius* t.p.65, i.sg.m. *Karalumi* t.p.160, *kėlas* t.p.22, i.sg.m. *kelu* t.p.157, *peilu* t.p.158..., comp. *geraus* t.p.26, n.sg.f. *keturolika* t.p.73, n.sg.m. *ketweropas* t.p. 75, praes.1 sg. *durru* t.p.91 (bet *turiu* t.p.106)..., n.pl.f. *dėwinos*, n.sg.m. *malonáuſis* t.p.27, g.pl. *žmoniū* "žmonių" t.p.52;150..., 2) po afrikatų [č], [dž] tokiose lytyse, kaip n.sg.m. *czartas* GL 5, *Karalaučzonis* t.p.65, adv. *czonai* t.p.5, praes.1 sg. *fiunczu* t.p..... n.sg.m. *džaugfmas* arba *džaukfmas* GL 12, n.sg.f. *didžauſia* t.p.14..., 3) po pučiamųjų [s], [š] tokiose lytyse, kaip fut. 1 sg. *buſu* GL 122, *dūfu* t.p.118, *eifu* t.p.122, *žinnōfu* t.p.115, n.pl.f. *teifos* t.p.43, in.pl.f. *teifosa* t.p., a.pl.m. *waiſus* t.p. 51, g.sg.m. *ſzo* 79, n.pl.f. *βos* t.p., *ſzeszos* t.p.44, g.pl. *ſzū* t.p.79...

Tiksliau pasakyti, kuriose iš šių pozicijų minkštinamasis ženklas D. Kleino nebuvo rašomas dėl kieto priebalsių tarimo, dabar nelengva. Tam reikia specialų lingvistinių tyrinėjimų. Tačiau retrospektyvus žvilgsnis į prieškleiniškus RP raštus neteikia patikimų duomenų kietam priebalsių tarimui patvirtinti daugelyje iš čia sumintų pozicijų. Pavyzdžiui, 1625 m. psalmyne ("P falteras Dowido"), kurio parengėjas Jonas Rėza (jis, kaip ir D. Kleinas, buvo tilžėnas), minkštinamasis ženklas *i* neretai buvo rašomas ir ten, kur D. Kleinas jo nerašė. plg.: fut.1 sg. *mutžiſiu* RPs LXXXIX, 24, *melloſiu* t.p.36, *ſakkyſiu* CXVI,13, *tuſiſiūs* t.p.XIII,3, *uſumokeſiu* t.p.CXVI,13..., n.sg.m. *Karalius* t.p.XCV,3, i.sg.m. *Karaliumi* XCVII,1, g.pl. *Sžmoniū* t.p.XLV,11. Todėl sunku patikėti, kad per kelias dešimtis metų, praėjusių po J. Rėzos psalmyno pasirodymo, būtų galėjusi įvykti tokiais atvejais priebalsių depalatalizacija.

LDK, priešingai negu RP, iš ankstesnės tradicijos minkštumo ženklas *i* buvo rašomas ne tik prieš užpakalinius, bet neretai ir prieš priešakinius balsius, ypač po *k*, *g*, pvz.: imper.1 pl. *ekiem* "eikime" Ž 106,18, *gidokiem* BŠ 125,13, imper.2 pl. *Eykiet* KAB 153,7, *giedokiet* BŠ 46,7, a.sg.f. *Kiepure* Br.92,15, praes.3 *kienćie* t.p.105,28, fut.3 *kielfes* Pav.39,6–7, n.pl.m. *Waykiele* Br.1,3..., n.pl.f. *gientis* PKr.³ 35,15. adv. *gieray* Pav.21,11, n.sg.m. *Gieras* KAB 5,16, i.pl.m. *gielžineys* BŠ 415,16, fut.1 pl. *gierſma* t.p.306,13, g.sg.f. *knigieles* KAB 8,2...(plg. dar: g.sg.f. *piėkiolikos* Pėd. 30,20, *žiemes* Ž 16,24, praes.3 *žienklina* BŠ 11,6–7, g.sg.m. *žodzie* t.p.43,15...). Šitoks rašymas buvo priimtas ir anoniminėje 1737 m. gramatikoje (plg.: praes.1 sg.

kieykū 93, *kiečziū* 92, *kiemšzu* 94, *gieru* t.p., *gieydzū* 96, praet. I sg. *regiejaws* 107...), kurios normų laikėsi daugelis ano meto LDK autorių.

Tradiciiniu principu buvo parentas ir priebalsinių rašmenų dvejinimas (geminacija), ypač būdingas RP lietuviškiems raštams ir nusižiūrėtas į vokiečių rašybą. Kaip ir anksčiau, XVIII a. po trumpojo balsio čia buvo gana reguliariai dvejinami *b, d, g, p, t, k, l, m, n, r, s*. pvz.: n.pl.m. *debbeſei* B¹ I Moz.9,14, i.pl.f. *kabbemis* t.p.11 Moz.26,33, praet.3 *atwedde* t.p.1 Moz.2,19, adv. *diddey* DR 29,7, cond.3 *reggētu* B¹ I Moz.2,19, n.pl. *Ruggei* DR 32,12, v.sg.f. *leppunēle* B¹, B² Iz.46.1, g.pl. *puppū* t.p.Ez.4,9, n.sg.m. *Bittins* DR, n.pl.f. *utteles* B¹ II Moz.8,16, praep. *ikki* DM 24,22, inf. *tikkietī* C 57,20, i.pl.m. *Szillais* DR 3.7, a.sg.m. *Draſumma* DM 20,23, n.sg.f. *Gimminē* DR 4,39, adv. *ſkanney* B¹, B² I Moz.24,53, a. pl.m. *winnis* t.p.11 Moz.27,19, n.pl.f. *durrys* t.p.Ez.41,11, g.sg.m. *wirralo* t.p.Dan.1,12, n.pl.f. *Muffes* DR 3,16, n.sg.m. *wiffoks* BT Luk.3,5... LDK raštams priebalsinių rašmenų dvejinimas nebuvo būdingas. Čia retkarčiais būdavo sudvejinamas *s*, o nelietuviškos kilmės žodžiuose dar ir *m, n, f*: a.sg.f. *Effſiby* KAB 8,17, praes.2 sg. *effi* Br.2,3 (*Effi* BŠ 200,12), in.pl.f. *aſſaboffe* KAB 133,25, g.sg.f. *Proceſſies* t.p.24,12, n.sg.m. *Affierawoimas* Pėd.42,9, a.sg.m. *affekta* Pav.25,18, n.sg.f. *Panna* Ž 177,24, n.pl.m. *Kommumikantay* Br.30,15...

Didžiųjų raidžių rašymas taip pat daugiausia rėmėsi ankstesniąja tradicija. RP, kaip ir anksčiau³⁴, sekant vokiečių pavyzdžiu, didžiosiomis raidėmis dažnai buvo rašomi ir bendriniai daiktavardžiai, ypač kanceliarinio stiliaus tekstuose, plg. ištrauką iš 1724 m. "Karališkos gromatos" dėl vyžų dėvėjimo:

"Kadda bettaig Pillės abba Edelmonū Padūnei / abba ir kittaip Kelmėnū Tarnai bey Služaninkai wyžomis apſiwlkę ing baudžiawą eina / ir taip ing Dwarą atteina / abba ing bažnyczią eina / tur Pillininkai / prieg tam ir Edelmonai bey kelmerai / kuriems tie žmones prieina / uštattai rokundą džiiti".³⁵

Iš šios ištraukos matyti, kad tuomet, t.y, XVIII a. pirmoje pusėje, dar ne visi daiktavardžiai būdavo rašomi RP didžiosiomis raidėmis. Tačiau į amžiaus vidurį ir ypač jo pabaigoje imta jau nuosekliai grafiškai skirti daiktavardžius nuo kitų kalbos dalių (gana nuosekliai didžiosiomis raidėmis daiktavardžiai rašomi K. Donelaičio "Metų" rankraštyje, taip pat daugelyje kanceliarinių ir bažnytinių raštų).

Kas kita LDK, kur stipriau veikė lenkų rašybos įtaka: čia (taip pat iš ankstesnės tradicijos) bendriniai daiktavardžiai paprastai buvo rašomi mažiosiomis raidėmis, išskyrus tam tikrus su religija susijusių sąvokų pavadinimus, tautovardžius, honoratyvus (pvz.: *ſu Aniolas* Ž 165,16, g.pl. *Apaſztaku* PKr.³ 9,1–2, g.sg.f. *Dwasios Szwētos* t.p. 22,3, g.pl.m. *Lęku* Ž 1,7, g.sg.m. *Frančuza* t.p.V,9, *ſu Ponu Diėwu* Sp.76,4–5, a.sg. *Tawi* PKr.³ 47,11).

³⁴ Palionis J. *Lietuvių literatūrinė kalba XVI – XVIII a.*, 48–49.

³⁵ *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, V.: Valst. polit. ir moksl. lit. I-klas, 1960, 85.

Tradicinio rašybos principo, be abejonės, daugiau ar mažiau buvo laikomasi lietuvių rašomosios kalbos vartosenoje XVIII a. ir kitais atvejais. Tačiau ne visada tai lengva nustatyti, ypač tuomet, kai tas principas anksčiau nenuosekliai taikytas. Pavyzdžiui, dabar sunku pasakyti, kiek buvo remiamasi tradiciniu principu žodžių rašymo drauge ir skyrium atveju, nes čia jau XVI–XVII a. gerokai įvairuota tiek RP, tiek LDK³⁶.

Tą įvairumą akivaizdžiai iliustruoja neiginio *ne* rašymas su veiksmažodžiais. D. Kleino gramatikose šis neiginys dažnai buvo rašomas drauge, bet kartais ir skyrium (plg.: praet.2 sg. *negirdėjau* GL 162, praet.3 *nebuvo* t.p.137, *nežinnojo* t.p.166, cond.3 *nepasimaugtu* t.p.154... ir praes.1 sg. *ne apkenčiu* t.p.20, imper.2 sg. *ne užmušk* t.p.167, *ne woki* t.p.). XVIII a. RP raštuose pastebimas priešingas reiškinys: *ne* su veiksmažodžiais dažniau rašomas skyrium, rečiau – drauge, pvz.: praes.3 *ne eit* BT Mat.18.38, *ne galima* B¹ I Moz.44,26, *ne ješka* OA 64,4, praet.3 *ne atbójo* BT Mat.24,39, *ne norėjo* DR 17,39, fut.3 *ne paliks* BT Luk.19,44, *ne praeis* t.p.Mat.5,18, imper.2 sg. *ne atimk* OA 63,21, *ne papyk* B¹ 1 Moz.8,32..., bet ir: praes.1 sg. *negallu* EE 148,8, praes.3 *nefištengia* DR 14,43, *nepažyfta* t.p.32,36, praet.2 pl. *nenorėjot* t.p.34,13... Dažniau *ne* skyrium buvo rašomas tuomet ir LDK, kur, kaip anksčiau, tokį rašymą stimuliuo lenkų pavyzdys. Tačiau didesnio vienodumo čia taip pat nematyti: neretai tame pačiame leidinyje tą neiginį galim arasti parašytą ir drauge; ir skyrium, plg.: *ne kięčiami* BŠ 3,13–14 ir *Niepažindamas* t.p.28,11–12, *ne waykscio* AA 16,15 ir *nepafifotęn* t.p.19,6, *ne uwožoje* Ž 62,3 ir *nepažnawoie* t.p.5,5, *ne weyzieiey* Pav.51,1 ir *nefskaytey* t.p.47,3–4. Taigi tokio įvairavimo atveju apskritai sunku išvelgti kokią nors rašybos principą.

SUTRUMPINIMAI

AA	– Aukša altorius... 1793
Ap.d.	– Apaštaly darbai
At.	– 1794 m. atsisaukimas
B ¹	– Biblia, tai esti Wissa Szwentas Rasztas... 1735
B ²	– Biblia, tai esti Wissas Szwentas Rasztas... 1755
Br.	– Broma Atwerta ing Wiecznasti... 1753
BŠ	– Balsas sirdies... 1726
BT	– S. Bitnerio Naujas Testamentas... 1701
C	– Catechismus minor, Germanico – Polonico – Litvanico – Latinus... 1720
Comp.	– Compendium Lituanico–Germanicum... 1654
DM	– Dawadnas Mokslas apie duszios Iszgánimą... 1729
DR	– K. Donelaičio raštai, 1977
DRr	– K. Donelaičio rankraščiai, 1955
efez.	– efeziečiai
EP	– Ewangelie polskie i litewskie... 1705 ir kt.
Esr.	– Esra (Esros knygos)
ev.	– ewagelija
Ez.	– Ezekielis (biblinis vardas).
GL	– D. Kleino 1653 m. "Grammatica Litvanica"

³⁶ Žr. Palionis J. Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a., 49.

HG	—	F. Hako 1730 m. "Anhang einer kurtzgefassten Littauischen Grammatik"
Job.	—	Jobo knygos
Jon.	—	Jono evangelija
KAB	—	Knigiale apraszanti brotctwa... 1773
Kar.	—	Karalių knygos
KLG ³	—	Naujos... pagerintos giesmių knygos... 1705
KNT	—	J. Quandto 1727 m. Naujas Testamentas
kor.	—	korintiečiai (Korinto gyventojai)
Luk.	—	Luko evangelija
Mak.	—	Makabiejų knygos
Mat.	—	Mato evangelija
Mork.	—	Morkaus evangelija
Mš.	—	Metai šventi arba jubilėjus didis... 1776
NA	—	Nowena święta Antona... 1775
Neh.	—	Nehemijo knygos
OA	—	G. Ostermejerio 1775 m. Agenda
Pav.	—	Pawinastis kryscionyszkas... 1781
Péd.	—	Pedelis Miros... 1750
PKr.	—	Pamokslas Krikščioniszkas... 1726
PKr. ²	—	Pamokslas Krikščioniszkas... 1743
PKr. ³	—	Pamokslas Krikščioniszkas... 1762
Pov.1.	—	Povilo laiškas
PS	—	K. Sirvydo "Punkty kazań" (1—1629; 11 — 1644)
PVG	—	Prūsijos valdžios gromatos... 1960
R26	—	Rozanciusz święciausios Maryos Pannos... 1726
RG	—	K. Donelaičio "Rudens gėrybės"
rym.	—	rymiečiai (Rymo gyventojai)
RPs	—	J. Rėzos 1625 "Psalteras Dawido"
Sal.išm.	—	Salamono išminčių knygos
Sam.	—	Samuelio knygos
Sp.	—	Spasabas nabazenstwu... 1771
tes.	—	tesaliečiai (Tesalijos gyventojai)
U	—	Universitas Lingvarum Litvaniae... 1737
Ž	—	Žiwatas Pona yr Diewa musu... 1759
ž.	—	žydai

DIE LITAUISCHE RECHTSCHREIBUNG IM XVIII Jh.

Zusammenfassung

Der Artikel behandelt das graphische und orthographische System des Litauischen im XVIII Jh. Auf Grund der Analyse der wichtigsten litauischen Sprachdenkmäler (Bibelübersetzungen, Gesangbücher, Grammatiken und belletristischer Texte) sind folgende Schlussfolgerungen gezogen: 1) in Ostpreussen wurde im Laufe des ganzen Jahrhunderts das in den Grammatiken von Daniel Klein befindliche (etwas modifizierte) Alphabet gebraucht; 2) in Grosslitauen hatte die weitere Verbreitung in den Schriften von Konstantinas Sirvydas gebrauchtes Alphabet; 3) in den Grammatiken des Jahrhunderts (besonders in der Grammatik von Gotfried Ostermeyer) wurden manche graphische und orthographische Fragen auch theoretisch besprochen; 4) das Hauptprinzip der Orthographie war damals die phonologische-phonetische Schreibung, außerdem fand Verwendung auch morphologische, traditionelle und distinktive Schreibung; 5) in Ostpreussen hatte Einfluss auf die litauische Rechtschreibung die deutsche, in Grosslitauen — die polnische Orthographie.